

PhD, доц. Избосаров Бобуржон
Тошкент молия институти

ЎЗБЕКИСТОНДА ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ЛИКВИДЛИЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ МЕТОДОЛОГИК ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари ликвидлигини таъминлаш методологияси ва ҳуқуқий асослари тегишли қонунлар, фармонлар, қарорлар, низомлар ва меъёрий ҳужжатлар атрофлича ўрганилган, мазкур қонунчилик ҳужжатлари халқаро ва маҳаллий банк амалиётида рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўзгариши бўйича тадқиқот амалга оширилган ва хулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: тижорат банки, Марказий банк, ликвидлик, банк ликвидлиги, актив, мажбурият, депозит, риск, юқори ликвидли активлар, мажбурий захира сиёсати, валюта, очиқ бозор операциялари.

THE SPECIFICS OF THE METHODOLOGICAL AND LEGAL BASIS FOR ENSURING LIQUIDITY OF COMMERCIAL BANKS IN THE UZBEKISTAN

Abstract: In the article it is described, the methodology and legal basis of ensuring the liquidity of commercial banks in the Republic of Uzbekistan, relevant laws, decrees, decisions, regulations and regulatory documents are studied in detail. Research was carried out on the changes of socio-economic processes taking place in international and local banking practices of these legal documents, and conclusions were drawn based on this.

Key words: commercial banking, Central Bank, liquidity, bank liquidity, asset, liability, deposit, risk, highly liquid assets, mandatory reserve policy, currency, open market operations.

Кириш

Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари ликвидлигини таъминлаш методологияси ва ҳуқуқий асослари тегишли қонунлар, фармонлар, қарорлар, низомлар ва меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солиниб, мазкур қонунчилик ҳужжатлари халқаро ва маҳаллий банк амалиётида рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўзгариши ва бозор муносабатларнинг чуқурлашуви натижасида доимий равишда такомиллашиб боради.

Тижорат банклари ликвидлигини таъминлаш методологияси ва ҳуқуқий асосларига алоҳида эътибор қаратилмоқда, хусусан “Ўзбекистон

республикаси Марказий банки тўғрисида”, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”, “Валютани тартибга солиш тўғрисида” ва “Тўлов тизими тўғрисида”ги қонунларнинг янгидан қабул қилиниб, ушбу қонунларда тижорат банклари фаолияти, хусусан уларнинг ликвидлилик масалалари алоҳида эътиборга олинди. Бундан ташқари, Марказий банк тижорат банкларининг ликвидлигини қўллаб-қувватлаш мақсадида, уларнинг ликвидлилик меъёрларига қўйилган талабларни хорижий ва маҳаллий молия ва истеъмол бозорларида юз бераётган жараёнлар асосида ўзгартириб бормоқда.

Мамлакатимиз тижорат банклари ликвидлигини бошқариш ва уларнинг молиявий барқарорлигини ошириш бўйича қатор ишлар амалга оширилмоқда ва тегишли самарага ҳам эришилмоқда. Бироқ, бу борада ечимини кутаётган қатор долзарб масалалар сақланиб қолмоқда. Хусусан, Таъкидлаш жоизки, 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида Ўзбекистонда тижорат банкларининг актив операцияларини ривожлантириш муҳим масала ҳисобланади. Бунинг учун эса «давлат улушига эга тижорат банкларида трансформация жараёнларини якунлаш, хусусий банкларнинг улушини 2025 йилда жами банк активларининг 60 фоизига етказиш» каби вазифалар белгилаб берилган [1].

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сон “2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги Фармонида тижорат банклари кредит портфелини ва улар фаолиятидаги рискларни бошқариш сифатини ошириш мамлакат банк тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланган [2]. Сўнгги йилларда аҳолининг банкларга бўлган ишончини янада мустаҳкамлаш, банк активлари ликвидлиги, тўловга қобилиятлиги ва барқарорлигини таъминлаш борасида улкан ишлар амалга оширилиб келинмоқда.

Дарҳақиқат, 2017 йилдан бошлаб Ўзбекистонда жами кредитларнинг ЯИМга нисбати сезиларли даражада ошиб, МДХ ва даромади ўртадан пастроқ бўлган давлатлар даражасига етди. 2017–2020 йилларда Ўзбекистонда кредитлар ҳажми кескин ошди ҳамда кредитларнинг ўсиш суръати ЯИМнинг ўсиш суръатидан юқори бўлди. 2021 йилда Ўзбекистонда жами кредитларнинг ЯИМга нисбати (44 фоиз) МДХ давлатлари бўйича медиана кўрсаткичидан (30 фоиз) баланд бўлиб, унинг юқори даражаси сақланиб қолмоқда. Шунингдек, Ўзбекистон қисқа вақт ичида жами кредитларнинг ЯИМга нисбати кўрсаткичи бўйича даромади ўртадан пастроқ бўлган давлатлар бўйича медиана кўрсаткичига етиб олди [3].

Буларнинг барчаси мамлакатимиз тижорат банклари ликвидлилигига бевосита ва билвосита таъсир этадиган омиллар ҳисобланиб, уни амалий ва назарий жиҳатдан самарли бошқариш нақадар долзарб ва зарур эканлигини белгилайди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномасидаги маърузасида мамлакатимиз валюта бозорига ҳам тўхталиб ўтди: “Мана, валюта бозори эркинлашганига ҳам 3 йилдан ошди. Шу даврда эркин валюта айирбошлаш бўйича юртимизда етарли тажриба тўпланди. Энди иқтисодийтимизнинг хорижий валютага боғлиқлик даражасини босқичма-босқич камайтириш керак”. Шу мақсадда, келгуси йилда валюта кредитлари улушини ҳозирги 50 фоиздан 45 фоизга, яъни камида 2 миллиард долларга пасайтириш лозимлигини таъкидлаб ўтди [4].

Шу боис ҳам улар ўзларининг тижорат банклари фаолиятида нафақат рискларни минималлаштириш, балки ликвидлиликни ҳам тартибга солиш ва унинг даражасини етарли миқдорда сақлашга муҳим эътибор қаратилиши лозим. Тижорат банкларининг молиявий беқарорлиги, бошқа томондан riskли активлари (кредитлар, инвестициялар, воситачилик операциялари) ҳажмини ошириш орқали иқтисодийтни молиялаштириш каби масалалар илмий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этишни талаб этади.

Адабиётлар таҳлили

Е.Жарковская таҳрири оситда нашр этилган адабиётда “ликвидлик – бу банкнинг ўз вақтида, тўлиқ ва минимал харажатлар эвазига мажбуриятини бажаришдир”[5], –деб таъриф берилган, биз муаллифнинг ўз вақтида ва тўлиқ деган фикрига қўшиламыз, чунки банк мижознинг талаби бўйича пул маблағлари ўтказиш ёки нақд пулга бўлган талабини у талаб қилган пайт, яъни шу куни бажариши жуда муҳим ҳисобланади. Банк буни бир соат, икки соат ёки 1-2 кунга кечктириб бажариши мумкин кечиктириб бажариши ҳам ликвидсизлик ҳолатига тушиб қолганлигини англатади.

Профессор О.И.Лаврушин: “Банк ликвидлиги – унинг ўз вақтида ва кам сарфлар ҳисобига омонатчилар, кредиторлар ва бошқа мижозлар олдидаги мажбуриятини адо этишидир”[6]. Бу таърифда эътиборли жиҳати, биз юқорида таъкидлаган “тўлиқ” деган ибора ишлатилмаган, шу жиҳатдан, бизнинг фикримизча банклар мижозлар олдидаги мажбуриятини тўлиқ бажарилиши муҳим ҳисобланади.

Профессор А.Тавасиев: “Банк ликвидлиги – таҳлил жараёнида банк мижозлар ва турли контрагентлар олдида мажбуриятларини бажариш имконияти ва истагининг мавжудлигида намоён бўлади”[7]. Бизнинг фикримизча, ушбу таъриф бошқаларига нисбатан банкнинг ликвидлилик

ҳолатини очиб беришга хизмат қила олмадйи, чунки “таҳлил жараёнида”, “имконияти ва истагининг мавжуд бўлиши” каби иборалар бу ерда ортиқча қўлланилган бўлиб, банк ликвидли бўлиши учун мажбуриятни тузлик ва талаб қилинган пайтда бажариши муҳим ҳисобланади. Банкнинг имконияти ва истагининг бор ёки йўқлиги мижоз ўз пулини талаб қилганда инобатга олинмайди, агар бажармаса у ликвидсизлик дея баҳоланиб, мижозларнинг банкка бўлган ишончи пасаяди, охир оқибат йўқолади, бунинг тавсилотлари эса бутун банк тизимида салбий таъсир кўрсатади.

Мамлакатимиз иқтисодчи олимлари, хусусан профессор Ш.Абдуллаева, ва профессор А.Омонов, и.ф.д. О.Саттаров, и.ф.д. А.Абдуллаев ва бошқа иқтисодчи олимлар ҳам банкларнинг ликвидлиги бўйича ўз муносабатлари ва нуқтаи назарларини билдирган, бироқ уларнинг барчасида банкларнинг ликвидлиги айнан рақамли иқтисодиёт шароитида қандай бўлиши масаласи асосий объект сифатида қаралмаган. Масалан Ш.Абдуллаева: “Ликвидлик атамаси сотиш, активларни пул маблағларига айлантиришнинг амалга оширилишини, яъни банкнинг Марказий банк ёки вакил банклардаги нақд пул маблағларидан оқилона фойдаланиш, ликвид активларини сотиш имконияти ва ҳ.к. ларни англатади.” [8], деб таъриф берган бўлса, А.Омонов ликвидликка: “Ликвидлик – бу банкнинг мижозлардан кутилган ва кутилмаган ҳолатларда молиявий ресурсларга бўлган талабни қондириш қобилиятидир”[9], дея таъкидлайди. Берилган таърифлардан кўриниб турибдики, иқтисодчи олимлар банкларнинг тўлов қобилияти ва ликвидлиги каби тушунчаларни эътироф этган ҳолда, уларга ўз ёндошувларини ифода этмоқда, бироқ, ушбу тушунчалар мазмун жиҳатидан бир-биридан жиддий фарқ қилмайди.

Таҳқиқот методологияси

Республикаимиз тижорат банкларини ликвидлигини тартибга солиш бўйича кўрсаткичлар таҳлил қилинди. Тижорат банклари ликвидлигини таъминлаш методологияси ва ҳуқуқий асосларига ва тижорат банклари ликвидлигини тартибга солиш бўйича тўпланган тажриба яқиндан ўрганилди ва маълумотлар базаси йиғилди. Тўпланган маълумотлар асосида кузатиш ва иқтисодий таҳлилни қиёслаш, тизимли ёндашув ҳамда мантиқий ёндашув каби услублардан самарали фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси

Тижорат банклари ликвидлигини таъминлашда юридик ва жисмоний шахсларнинг вақтинчалик бўш пул маблағларини банкларда сақлаши муҳим ҳисобланиб, айнан шу маблағлар банкларнинг молиявий ресурс манбаси сифатида хизмат қилади. Шу жиҳатдан ушбу маблағларнинг кафолати

тегишли ҳужжатлар асосида таъминланади. Хусусан, Ўзбекистон республикаси конституциясида мазкур масалага алоҳида эътибор берилган бўлиб, ушбу ҳужжатнинг IX боби “Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар” номли бўлимининг 36-моддасида: “Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақлиги ва банкка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланиши белгилаб қўйилган” [10].

Конституцияга мазкур модданинг киритилиши жуда муҳим ҳисобланиб, жисмоний шахсларнинг тижорат банкларидаги омонот сифатида сақлайдиган пул маблағларининг давлат томонидан кафолатланиши тижорат банкларига қўйиладиган депозитларнинг ҳажмини ошишига ва уларнинг ликвидлилигини таъминлашга ижобий таъсир кўрсатади.

Тижорат банклари мулкий жиҳатдан давлат, хусусий ёки акциядорлик шаклида ташкил этилиши мумкин, конституция асосида жисмоний шахсларнинг тижорат банкларига қўйган пул маблағлари юқоридаги келтирилган тартибда кафолатланиши, нафақат тижорат банкларининг ликвидлилигини таъминлашга балки, уларнинг фаолиятига нисбатан аҳолининг ишончини ортишига ҳам хизмат қилади, ҳамда банкларнинг молиявий ресурсларга бўлган талабини қондириш имокниятини беради.

Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари ликвидлилигини таъминлаш методологияси ишлаб чиқиш, унга бўлган талабларни белгилаш ва ҳуқуқий асосларини яратиш каби масалалар Марказий банкка бириктирилган бўлиб, бу ҳақда ҳам конституциянинг 124-моддасида аниқ қилиб “Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини республика Марказий банки бошқариши” белгилаб қўйилган. Бунга кўра Марказий банк тижорат банкларини қўшимча ликвид маблағлар билан таъминлаш ёки ортиқча ликвид маблағларни сўриб олиши “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки” тўғрисидаги қонуннинг 20-моддасида белгилаб қўйилган бўлиб, унга кўра Марказий банк бошқаруви: “пул-кредит сиёсатининг асосий параметрларини, шу жумладан ликвид маблағларни бериш ва олиб қўйиш бўйича Марказий банк операцияларининг ҳажмлари, лимитлари ва нормативларини, Марказий банкнинг пул-кредит операциялари бўйича фоиз ставкаларини, шу жумладан қайта молиялаштириш ставкасини ва (ёки) асосий ставкани, мажбурий захира талабларининг миқдорларини (мажбурий захиралар нормативларини, мажбурий захираларни ўртачалаш коэффициентини) ва бериладиган кредитларга доир таъминот турларининг рўйхатини белгилаши” қайд этилган. Бунинг молиявий, иқтисодий-сиёсий аҳамиятига эътибор берадиган бўлсак, бу макроиқтисодий даражадаги масала бўлиб, барча турдаги, яъни турли мулк шаклида ташкил этилган тижорат

банкларининг асосий мақсади фойдани оширишга қаратилган бўлади. Бу алабатта, уларнинг фаолиятида банкнинг ликвидлилигини таъминлаш ва мижозлар олдидаги мажбуриятни бажариш вазифасини иккинчи, ҳатто учинчи даражага чиқариб юбориши мумкин. Бу ўз навбатида, мамлакатда тўлов тизимининг барқарорлиги, миллий валютанинг тўлов қобилияти, аҳолининг банк тизимида ишончи, монетар сиёсатнинг самарадорлиги ва қатор бошқа масалаларга бевосита таъсири келтириб чиқаради. Шу боис ҳам Ўзбекистонда тижорат банклари ликвидлилигини таъминлашга қўйилган меъёрий мезонлар, уларнинг бажарилишини назорати каби қатор масалаларни Марказий банк амалга оширади. Шу вазифалардан келиб чиқиб, тижорат банкларининг ликвидлилигини таъминланиши ва унга қўйилган мезонларнинг бажарилишини назорат қилиш ҳукуқи “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”ги қонунида белгилаб қўйилган. Мазкур Қонун 2019-йил 11-ноябрда янги таҳрирда қабул қилинган бўлиб, унинг 2-боби, 11 моддасида Марказий банкнинг ваколатлари сифатида: “ўзи белгилайдиган тартибда ва шартларда банкларга қисқа муддатли кредитлар, шунингдек ликвидлиликни тезкор суръатда қўллаб-қувватлаш учун кредитлар бериши” белгилаб қўйилган.

Бундан кўринадики, Марказий банк тижорат банкларининг ликвидлилигини таъминлашдан, уларнинг мижозлар олдидаги мажбуриятларини бажаришда манфаатдор бўлиб, бунинг асосий сабаблари юқорида келтириб ўтилди. Марказий банк тижорат банкларининг ликвидлилигини узоқ муддатли ва қисқа муддатли давр давомида таъминлашнинг қатор усуллари мавжуд бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

- тижорат банкларига қайта молиялаштириш (асосий) ставкаси асосида кредит бериш (узоқ муддатли);

- тижорат банклари жалб қилинган маблағларига нисбатан ўртнатилган мажбурий захира талаблари (узоқ муддатли);

- банклараро пул бозори орқали қисқа муддатли пул маблағларини таклиф этиш (қисқа муддатли);

- репо операциялари (қисқа муддатли);

- ва бошқа пул операциялари.

Марказий банк юқорида қайд этилган операциялар ёрдамида тижорат банклари ликвидлилигини таъминлашга пул маблағларини таклиф этади, шунингдек тижорат банкларида ортиқча ликвид маблағлар вужудга келганда тегишли таклифлар асосида улардан сўриб олади. Хусусан, Марказий банк монетар инструмент ҳисобланган очик бозорда операциялари орқали

облигацияларни тижорат банкларига сотиш орқали ёки депозитга жалб қилиш асосида ҳам ушбу мақсадни амалга оширади. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, Марказий банкнинг облигациялари юқори ликвидли қимматли қоғозлар гуруҳига кириб, улар бўйича олинган даромадлар борасида уни сотиб олган шахслар даромад солиқларидан ҳам озод қилинган.

Таҳлиллар ва тадқиқотлар натижаси шунини кўрсатмоқдаки, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг муҳим монетар инструментларидан ҳисобланган асосий ставка ва мажбурий захира меъёрлари деярли ўзининг амалий аҳамиятини йўқотган, яъни монетар сиёсатининг ушбу инструментлари тижорат банкларининг ликвидлилигини таъминлаш, ошириш ёки уни сўриб олиш жараёнига деярли таъсир қилмайди.

Марказий банк тижорат банклари қисқа муддатли ликвид маблағларга эҳтиёж сезганда уларга пул бозоридаги операциялари орқали пул маблағларини таклиф этади. Марказий банкнинг ушбу операциялари унинг “Банклараро пул бозорида электрон савдо платформаси орқали операцияларни амалга ошириш тартиби тўғрисида”ги Низоми асосида тартибга солиб борилади [11].

Марказий банк тижорат банкларининг ликвид маблағларга бўлган талабини мазкур низом доирасида амалга оширилишини Тошкент валюта биржасига юклаган бўлиб, ушбу ташкилот қийидаги ишларни амалга оширади:

- банклараро пул бозорида биржа савдоларини ташкил этади ва ўтказди;
- савдо иштирокчиларига савдо тизими дастурий таъминотини тақдим этади ва уларнинг техник соғлигини таъминлайди;
- банклараро пул бозори индикаторларини шакллантиради;
- пул бозоридаги операцияларга оид маълумотларнинг конфиденциаллигини таъминлайди;
- савдо иштирокчиларини савдоларни ўтказиш жойи, вақти ва савдо якунлари тўғрисида ўз вақтида хабардор қилади.

Юқорида қайд этилган вазифалар, яъни Марказий банк бозор фоиз ставкалари даражасига таъсир кўрсатиш, шунингдек банк тизимининг ликвидлилигини ушлаб туриш ва тартибга солиш мақсадларида пул бозорида ликвидликни тақдим этиш ва олиб қўйиш бўйича операцияларни амалга оширади. Мазкур операциялар:

- таъминот остидаги кредитларни;
- «своп» операцияларини;
- очик бозордаги операцияларни;

- қайта молиялаштиришнинг махсус механизмларини;
- депозит операцияларини;
- Марказий банк облигацияларининг эмиссиясини ўз ичига олади [12].

Марказий банк тижорат банклари ликвидлилигини қўллаб-қувватлаш бўйича бевосита масъул эканлигини юқорида қайд этгандик, тижорат банкларида шундай ҳолатлар ҳам бўладикки улар фавқулотда ҳолатларда қўшимча маблағларга кучли эҳтиёж сезади, шундай ҳолатда Марказий банк “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”ги қонуннинг 33-моддасига асосан тижорат банкларининг ликвидлиликни сақлаб туриш учун тижорат банкларига уч ойгача бўлган муддатга қисқа муддатли кредитлар тарзида тезкор ёрдам беришга ҳақли. Мазкур кредитлар бўйича фоиз ставкаси Марказий банкнинг бошқа кредитларига доир амалдаги ставкалардан кам бўлмаслиги ва у банкнинг активлари билан таъминланган бўлиши керак. Мамлакатнинг молиявий тизими барқарорлигига таҳдид туғилган алоҳида ҳолларда Марказий банк бошқарувининг қарори билан кредитни нисбатан юқори фоиз ставкаси билан узоқроқ муддатга бериши ҳам мумкин[12].

Юқорида тижорат банклари ликвидлилигини таъминлаш, уларнинг ортиқча ликвид маблағларини сўндириш жараёнлари бўйича Марказий банкнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан аторофлича таҳлил қилдик ва тегишли ишланмаларни шакллантирдик.

Шуни таъкидлаш жоизки, тижорат банклари ликвидлилик бўйича Марказий банки Бошқарувининг 2015 йил 22 июлдаги 19/14-сонли қарорига асосан “Тижорат банкларининг ликвидлилигини бошқаришга қўйиладиган талаблар тўғрисида”ги низомида қўйилган талабларни кўриб чиқишдан олдин, тижорат банклари ликвидлилик бўйича “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 38-моддасида банклар ва банк гуруҳлари томонидан Марказий банкнинг пруденциал нормативларга риоя этиш белгилаб қўйилганлигига қисқача тўхталамиз. Унга кўра тижорат банклари “молиявий барқарорлигини таъминлаш ҳамда омонатчилар ва кредиторларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида банклар ва банк гуруҳлари ҳисоблаб чиқариш тартиби ва йўл қўйиладиган қийматлари Марказий банк томонидан белгиланадиган пруденциал нормативларга риоя этиши шарт” деб белгилаб қўйилган [13]. Қонуннинг 38-моддасида талаб этилаётган пруденциал нормативлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- капиталнинг монандлик коэффициентлари;
- бир қарз олувчига ёки ўзаро алоқадор қарз олувчилар гуруҳига доир таваккалчиликнинг энг кўп миқдори;

–йирик кредит таваккалчиликларининг ва инвестицияларнинг энг кўп миқдори;

–соҳалар кесимида тўпланиш (концентрация) коэффицентлари;

–ликвидлик коэффицентлари;

–банкнинг алоқадор шахслари учун таваккалчиликнинг энг кўп миқдори;

–таъминотсиз кредитлар (ишончга асосланган кредитлар) беришнинг энг кўп миқдори;

–банкнинг активларини таснифлашга ва уларнинг сифатини баҳолашга, банк активлари бўйича эҳтимолий йўқотишларга қарши захираларни активларни таснифлаш асосида шакллантиришга доир талаблар;

–банк активлари бўйича фоизларни ҳисоблаш ва уларни банкнинг даромадлар ҳисобварағига киритишга доир талаблар;

–юридик шахсларнинг устав фондларидаги (устав капиталларидаги) сотиб олинadиган улушлар ва акцияларнинг энг кўп миқдори;

–кўчмас мулкни ва бошқа мол-мулкни сотиб олишга ҳамда унга эгалик қилишга доир талаблар;

–очиқ валюта мавқеи лимитлари;

–умумқабул қилинган халқаро амалиётга мувофиқ Марказий банк томонидан белгиланadиган бошқа пруденциал нормативлар [14].

Юқорида келтирилган пруденциал нормативларнинг ҳар бири у ёки бу жиҳатдан тижорат банкларининг ликвидлилигини таъминлашга бевосита ва билвосита таъсир қилиб, Марказий банк уларнинг меъёрлари ва мезонлари бўйича тегишли қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш ҳуқуқини сақлаб қолади. Тижорат банклари томонидан пруденциал нормативлар бўйича тижорат банклари ликвидлилик коэффицентларини бажармаслиги қўпол қоидабузарлик сифатида баҳоланади ва Марказий банк бу жараён бўйича тегишли чораларни кўриши мумкин.

Марказий банкнинг тижорат банклари ликвидлилигига қўйилган пруденциал нормативлари “Тижорат банкларининг ликвидлилигини бошқаришга қўйиладиган талаблар тўғрисида”ги низомда белгилаб қўйилган. Низомга кўра тижорат банклари активлари таркибидаги моддалар ликвидли ва юқори ликвидли активларга гуруҳланади.

Тижорат банклари ликвидли активлари моддалари таркибини кенгайтириш мақсадга мувофиқ. Хусусан, низомнинг ликвидли активлари таркибига кирувчи актив моддаларни кўрадиган бўлсак, юқори ликвидли активлар таркибига тижорат банкларининг “нақд пуллари” ва “Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қимматли қоғозлари”ни киритимаганлигини

гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Бизнинг назаримизда, Мазкур актив моддаларни тижорат банклари юқори ликвидли активлари сифатида эътиборга олиш мақсадга мувофиқ. Шу билан таъкидлаш мумкинки, низомда ликвидли актив сифатида келтириладиган “таваккалчилик даражаси паст бўлган мамлакатлар ҳукуматларининг қимматли қоғозлари” деганда айнан қандай мамлакатларнинг қандай турдаги қимматли қоғозлари киришига аниқлик киритиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Бу моддада қимматли қоғозлар деганда айнан қандай мулкчилик шакллари томонидан муомалага эмиссия қилинган қимматли қоғозлар назарда тутиладиганлиги ҳам аниқ эмас, агар назарда тутиладиган мамлакатларнинг барча турдаги қимматли қоғозлари киритилган бўлса, албатта бу фикрга биз қўшила олмаймиз. Бундан ташқари, таваккалчилик даражаси паст деганда айнан қандай кўрсаткичлар асосида ушбу меъёр аниқланиши ҳам кўпчиликка маълум эмас. Айниқса, халқаро ва маҳаллий молия ва истеъмол бозорларида баҳоларнинг кескин тебраниб туриши шароитида мазкур меъёрлар, яъни мамлакатларни таваккалчилик даражасини аниқлашга қўйилган меъёрлар тез-тез ўзгариб туриши табиий ҳолатдир. Марказий банкнинг тижорат банклари ликвидлилигини бошқариш бўйича мазкур низомда қатор талаблар ўрнатилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборатдир:

- банк ва унинг атрофидаги муҳитнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ва аниқ ифодаланган ликвидлиликни бошқариш сиёсатининг мавжудлиги;

- банкнинг тегишли бўлинмаларини ўзаро мувофиқлаштирилганлиги;

- ликвидлилик ҳолати мониторингини амалга ошириш вазифалари юклатилган таркибий бўлинманинг мавжудлиги;

- маълумотлар базасини шакллантириш ҳамда банкнинг актив ва passiv ҳолатларини таҳлил қилиш учун ахборот тизимининг мавжудлиги [13].

Тижорат банклари Марказий банкнинг Тижорат банкларининг ликвидлилигини бошқаришга қўйиладиган талаблар тўғрисида”ги низомига асосан ҳар бир молиявий ҳисобот йилининг 1 февралига банк Кенгаши томонидан тасдиқланши белгилаб қўйилган.

Ўрганишлар ва таҳлиллар натижаси шуни кўрсатдики, Ўзбекистонда тижорат банклари ҳар йили депозит сиёсатини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ва Марказий банкка тақдим этади, бироқ кўпчилик ҳолатда улар ушбу сиёсатининг амал қилишига етарли даражада эътибор беришмайди. Бунга ёрқин мисол сифатида, мамлакатимиз банк тизимида кейинги йилларда Марказий банк пруденциал нормативларини бажаришга хизмат қилганини

ҳамда амалий жиҳатдан банклар мижозларнинг мажбуриятларини бажаришда валюталар тақчиллиги, вакиллик ҳисобварақларида маблағлар тақчиллиги каби муаммоларга дуч келганин кўрсата оламиз.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, тижорат банклари ҳисобот даврининг биринчи санасига лаҳзалик ликвидлик, жорий ликвидлилик ва соф барқарор молиялаштириш меъёрига қўйилган талабларни бажарсада, ойнинг бошқа саналарида, айниқса мамлакатнинг вилоят ҳудудларида жойлашган тижорат банклари вакиллик ҳисоб варақларида ва нақд пул билан таъминлаш масалаларида зиддиятли ҳолатларга тушиб қолади.

Тижорат банклари ликвидлилигини бошқаришга қўйилган стратегия ҳам ўзгаришлар юз бермоқда. Хусусан, тижорат банклари қўшимча молиявий ресурсларни жалб қилиш мақсадида депозитларнинг ҳар хил турлари ва муддатларини таклиф этмоқда, мижозларга нақд пуллари бериш ва вакиллик ҳисобварақларини мувозанатлашган бошқариш усулларини жорий этмоқда. Бироқ, Марказий банкнинг тижорат банклари ликвидлилигини бошқариш стратегияси бўйича қўйган талабларига эътибор берадиган бўлсак, улар кейинги йилларда деярли ўзгаришсиз қолмоқда.

Марказий банкнинг тижорат банклари ликвидлилигини бошқариш стратегиясида “Баланснинг актив қисмида ликвидлиликни бошқариш учун Давлат қисқа муддатли облигациялари ёки захираларнинг ортиқча миқдорини ёхуд қисқа муддатли қўйилмалари каби бошқа ликвидли активларни харид қилиш ёки сотиш усуллари билан амалга оширилиши” белгилаб қўйилган [13]. Бироқ, тижорат банклари ликвидлиликни бошқаришда ушбу молиявий инструментлардан фойдаланиш имкониятлари жуда чекланган бўлиб, буни уларнинг молиявий ҳисобтларида ҳам кузатиш мумкин. Қуйидаги жавдалда банк тизими юқори ликвидли активлари ҳақидаги маълумотлар келтирилган.

1-жадвал

Тижорат банкларининг 2019-2023 йилларда жами активлари таркиби [15].

(Январь ҳолатига, улуши жамига нисбатан фоизда)

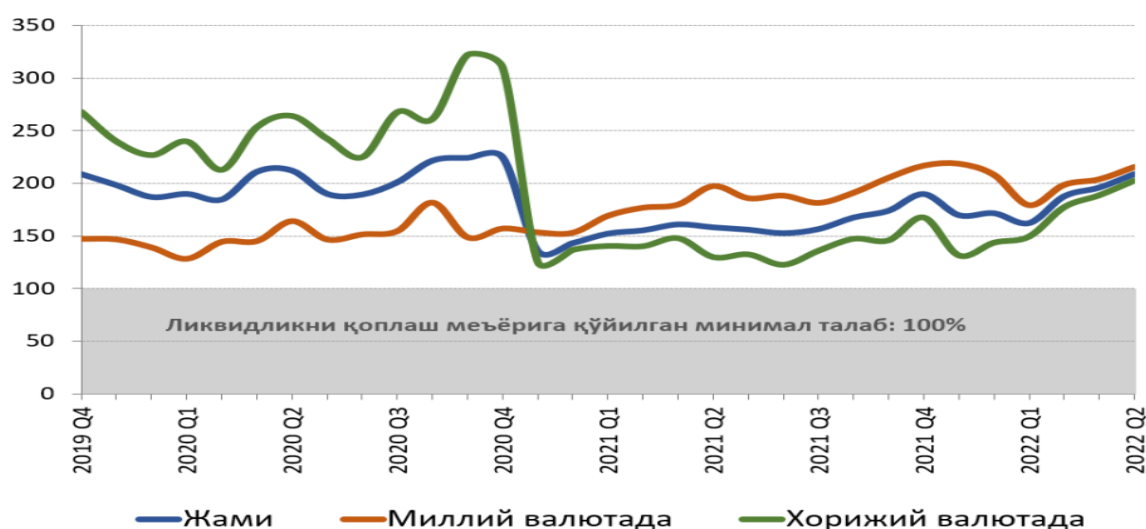
	2019 й.	2020 й.	2021 й.	2022 й.
Нақд пуллар	2,7	2,4	2,7	2,4
Марказий банкдаги маблағлар	5,1	5,4	5,1	7,1
Инвестициялар	2,6	1,2	2,6	4,4
Кредит қўйилмалари, соф	73,8	76,1	73,8	71,1

Жадвал маълумотларидан кузатиш мумкинки, Ўзбекистон тижорат

банклари жами активлари таркибида инвестицияларнинг улуши 2019 йил 1 январь ҳолатига 2,6 фоизни ташкил этган бўлса, ушбу кўрсаткич 2022 йил 1 январь ҳолатига 4,4 фоизга етган ёки таҳлил этилаётган давр давомида 2,0 пунктга ортган. Ушбу кўрсаткични хорижий мамлакатларнинг тижорат банклари баланснинг активлари таркибида Хитой давлат тижорат банкларида 18-21 фоизни [16], Россия Сбербанкда эса бу кўрсаткич 10-12 фоизни ташкил этади [17].

Таҳлиллар ва ўрганишлар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, тижорат банклари актив моддалари таркибида инвестициялар ҳажмини оширишга қатор омиллар таъсир қилади. Хусусан, мамлакатда бозор механизмлари, қоидалари ва тамойилларини етарли даражада жорий этилганлиги, тижорат банклари капитали таркибида давлат ва хусусий шахсларнинг улушини даражаси каби қатор масалалар шулар жумласидандир. Масалан, миллий иқтисодиётда коррупция ва хуфёна иқтисодиёт даражасининг юқорилиги, тижорат банклари капитали таркибида давлат улушининг 85 фоиздан юқорилиги мазкур муаммоларни ечимини топишга тўсқинлик қилмоқда.

Банк активлари таркибида асосий улушни кредит қўйилмалари ташкил этган. Тижорат банклари томонидан кредитлаш амалиёти тўғри йўлга қўйилиши биринчи навбатда банкларнинг асосий даромадларини шакллантиришга хизмат қилади. Бундан ташқари мамлакат иқтисодий ўсишини таъминлашда банк кредитларининг ўрни катта. Мамлакат ЯИМда банк кредитлари улушининг ортиб бориши иқтисодиёт тармоқларини ресурс билан таъминлашни жадал суръатларда ўсишини билдиради.

1-расм. Банк тизимида ликвидликни қоплаш коэффиценти (LCR), фоизда [3].

Юқоридаги расмга асосан, банк тизими бўйича ликвидликни қоплаш коэффиценти (Liquidity Coverage Ratio, LCR) Марказий банк томонидан ўрнатилган меъёрий минимал талаблардан анча юқори бўлиши банклар қисқа муддатли ликвидлик шокларига бардош бера олишини кўрсатмоқда. 2020 йил I чорагида кескин карантин чекловлари ўрнатилиши оқибатида иқтисодий фаоллик пасайишига қарамасдан, Марказий банк томонидан ўз вақтида етарлича ликвидлик билан таъминланганлиги натижасида банкларда ликвидликни қоплаш коэффиценти кескин пасайишининг олди олинди. 2021 йил бошида Марказий банк томонидан ликвидликни қоплаш коэффиценти хисоблаш методологиясининг ўзгартирилиши хорижий валютадаги соф харажатни аниқроқ баҳолаш имконини яратди. Ушбу ўзгартиришлар юқори ликвидли активлар ҳамда хорижий валютадаги активларга нисбатан қўйиладиган талабларни кучайтирди. Натижада, банк тизимида хорижий валютадаги ликвидликни қоплаш коэффиценти кескин пасайди.

Хулоса қилиб айтганда, тижорат банклари ликвидлилигини таъминлашнинг методологик ва ҳуқуқий асосларини ўзига хос хусусиятларига алоҳида эътибор қаратишни, зарур ҳолларда тижорат банкларини ликвид маблағлар билан таъминлаш ёки сўндириш каби амалий чораларни қўллаш орқали банк тизими молиявий барқарорлиги ва аҳолининг банк тизимига бўлган ишончини мустаҳкамлаш лозим бўлади.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, олиб борилган тадқиқот натижаларида қуйидагилар шаклланади:

- Ўзбекистонда тижорат банклари ликвидлилигини таъминлашнинг методологик ва ҳуқуқий асослари яратилган бўлишига қарамасдан, улар глобллашув шароитида доимий равишда такомиллаштириб боришни талаб этади;

- Марказий банк мамлакат банк тизими умумий ликвидлилигини таъминлаш ва тартибга солиш бўйича мутлоқ ваколатга эга бўлиб, глобллашув шароитида унинг монетар сиёсати инструментлари бу масъулиятини етарли даражада бажариш имокниятини бермаяпти. Хусусан, тижорат банкларида қўшимча ликвид маблағларга эҳтиёж туғилганда Марказий банкдан асосий ставкада истаган тижорат банки кредит олиш имокниятига эга эмас, шунингдек ҳозирги кунда дунёнинг ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлари амалиётида деярли қўлланилмаётган, қўлланилаётган тақдирда ҳам унга маълум даражада фоиз тўланадиган

мажбурий захира меъёрларидан воз кеча олмаяпти, бу албатта тижорат банкларининг ликвидлиги тўғридан-тўғри салбий таъсир кўрсатмоқда;

-Марказий банк иқтисодиётининг глобаллашув шароитидаги вазиятдан келиб чиққан ҳолда тижорат банклари юқори ликвидли активлар таркибига тижорат банкларининг “нақд пуллари” ва “Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қимматли қоғозлари”ни киритиши мақсадга мувофиқ;

-тижорат банклари ҳисобот даврининг биринчи санасига лаҳзалик ликвидлик, жорий ликвидлилик ва соф барқарор молиялаштириш меъёрига қўйилган талабларни бажарилсада, ойнинг бошқа саналарида, айниқса мамлакатнинг вилоят ҳудудларида жойлашган тижорат банклари вакиллик ҳисобварақаларида ва нақд пул билан таъминлаш масалаларида ҳамон муаммоли ҳолатларни кузатиш мумкин;

- тижорат банклари актив моддалари таркибида инвестициялар ҳажмини халқаро банк амалиётидаги даражага етказишга алоҳида эътибор қаратиш орқали, уларнинг ликвидлиликни бошқариш бўйича самарали тезкор қарорларни амалга ошириш имкониятини берувчи молиявий инструментлардан кенгроқ фойдаланиш зарур;

- мамлакатда бозор муносабатларини (механизмлари, қоидалари, тамойиллари) кенгроқ жорий этиш, миллий иқтисодиёт ва молия бозорлари шаффофлигини ошириш ҳамда тижорат банклари капитали таркибида давлат улушини сезиларли даражада камайитириш тижорат банклари ликвидлигини таъминлаш ва мустаҳкамлигини оширишга ижобий таъсир қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги Фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сон «2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида»ги Фармони.

3. Молиявий барқарорлик шарҳи Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан йилига икки марта чоп этилади. 2022 йил I ярим йиллик. www.cbu.uz

4. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

5. Жарковская Е.П. Банковские дело. Учебник.-М.: 2006, Стр. 345-346.

6. Банковское дело. Учебник. Под редакции О.И.Лаврушин, - М.:, 2005. Стр. - 260.
7. Банковское дело: Управление и технологии. Учебное пособие для вузов. Под редакции А.Тавасиева. – М.: 2001. Стр. – 388.
8. Абдуллаева Ш. Пул ва банклар. –Т.; 2010.
9. Омонов А.А Тижорат банкларининг ресурсларини самарали бошқариш масалалари. Монография. “Фан ва технологиялари”, 43 бет.
10. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 й., 1-сон, 5-модда.
11. Марказий банкнинг “Банклараро пул бозорида электрон савдо платформаси орқали операцияларни амалга ошириш тартиби тўғрисида”ги Низоми. (Адлия вазирлигида 2018 йил 12 майда 3010-сон билан рўйхатга олинган)
12. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисидаги қонуннинг “Пул бозорида ликвидлиликни тақдим этиш ва олиб қўйишга доир операциялар” ҳақидаги 31-моддаси.
13. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқаруви томонидан 2015 йил 22 июлдаги 19/14-сонли қарорига асосан тасдиқланган “Тижорат банкларининг ликвидлигини бошқаришга қўйиладиган талаблар тўғрисида”ги низоми.
14. “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида” қонуннинг “Банклар ва банк гуруҳлари томонидан пруденциал нормативларга риоя этиш” тўғрисидаги 38-моддаси.
15. Ўзбекистон Марказий банки статистик бюлетени маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.
16. www.knoema.com сайтининг маълумотлари асосида муаллифнинг ишланмалари.
17. www.sberbank.ru/common/img/uploaded/files/info/ifrs2018/_sberbank_ifrs-ye2018-rus_.pdf.